

О. А. Касьянова, канд. філол. наук, фахівець,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОНОРНІ ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ В ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

*Досліджено функціонування сонорних губних приголосних у поезії Лесі Українки, зокрема звукові ряди із сонорними лабіальними консонантами, які завдяки своїм артикуляційно-акустичним умовам творення є вираженням милозвучності мовлення, що формує у слухача певний звуковий образ мови. Показано, як за допомогою фонетичних засобів, прийомів, фігур досягається милозвучність Лесиного слова. Проаналізовано один із різновидів фонетичних фігур – алітерацію сонорних консонантів **в, м**, яка наскрізно пронизує поетичні тексти Лесі Українки.*

Ключові слова: фонема, сонорний, губний, приголосний, мелодійність / милозвучність, фонетичні фігури, алітерація.

Мова не доступна лінгвістові для прямого дослідження, науковець безпосередньо вивчає лише факти мовлення, або мовні явища, тобто мовленнєві акти носіїв живої мови разом з їхніми результатами (текстами). Таке розуміння впливає з онтологічної природи мови / мовлення, відповідно до якої виникнення, розвиток, функціонування та породження мовлення закодовані в мові як в узагальненій системі. За Л. Щербою, "мовна система, – це те, що об'єктивно закладено в мовному матеріалі, і те, що проявляється в індивідуальних мовних системах, що виникають під впливом цього матеріалу, тому в мовному матеріалі слід шукати джерело єдності мови всередині соціальної групи" [10, с. 28]. Індивідуальні системи є конкретним виявом мовної системи, а тому дослідження першої для пізнання другої закономірне [10, с. 3]. З погляду такого розуміння пропонуємо дослідити сонорні губні приголосні в поезії Лесі Українки.

Леся Українка та її творчість – найвизначніше явище української культури пошевченківської доби. Тарас Шевченко, Іван Франко і Леся Українка становлять стрижень української поезії. Леся Українка, як Шевченко і Франко, невпинно працювала над утвердженням, витворенням і розвитком української літературної мови, інваріантною ознакою якої є милозвучність – результат системної взаємодії наявних у мові

фонетичних, лексико-граматичних та стилістичних засобів, які забезпечують гармонійну (а отже, й приємну для слухового сприйняття) звукову організацію мовлення [1, с. 103–104]. Мовотворчість Лесі Українки вивчали такі лінгвісти: І. Білодід, С. Богдан, Н. Давиденко, І. Дацюк, М. Дружинець, В. Заханевич, І. Олійник, П. Орест, К. Ленець, Л. Мацько, М. Плющ, В. Покальчук, О. Сидоренко, І. Фаріон, Л. Шулінова, С. Ярмоленко та ін. Творчому доробку Лесі Українки присвячені численні дослідження, зокрема явищ художнього мовлення письменниці: синоніміки, діалектизмів, словотвору, синтаксичних особливостей, стилістичних засобів та екстралінгвістичних чинників тощо. Фонетичний рівень Лесі Українки недостатньо поцінований мовознавцями. Звукову гармонійність і виразність поетичної мови Лесі Українки вивчали поодинокі українські дослідники (Г. Сюта [8], І. Качуровський [5]). З огляду на це виникає потреба розглянути поетичні рядки Лесі Українки із сонорними губними, які сприяють мелодійності/милосвучності Лесиного слова, служить засобом створення звукових образів.

В українській мові існує п'ять губних (лабіальних) приголосних фонем – /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/¹, об'єднаних у групу за артикуляційною ознакою місця творення, а саме за локалізацією

¹Усі губні фонемі, крім /в/, позначатимемо у статті латинськими літерами – /b/, /p/, /f/, /m/ (фонематична транскрипція – у скісних дужках). Для фонемі /в/ використовуємо кириличну літеру зважаючи на те, що в міжнародній класифікації звукотипів (МФА) поки не визначено місця для неї. Вимову губних звуків із усіма її особливостями запишуватимемо точною фонетичною транскрипцією (у квадратних дужках), інші звуки – спрощеною транскрипцією. Фонетичну транскрипцію губних позначатимемо таким чином: тверді алофони, крім алофонів фонемі /в/, – такими самими символами, як у фонематичній транскрипції, губно-губний алофон фонемі /в/ – латинською літерою [w], а губно-зубний – [v], нескладовий вокалізований алофон /в/ – [ʋ] – за загальними правилами МФА [11]. Напівпом'якшені варіанти губних позначатимемо [ʃ], наприклад [bʃ], [pʃ]. Такий надрядковий знак слугує для позначення як палатальності, так і різних ступенів палаталізації для алофонів і фонем (м'якість, напівпом'якшення). Лабіалізованість лабіального приголосного позначатимемо відповідно до ступеня огублення – більш огублену вимову (наприклад, [wɔ]) та менш огублену вимову ([ʋɔ]), назалізованість голосних – хвилястою лінією над голосним – [mā].

фокуса в губній зоні мовного апарата [3]. За акустичною ознакою участі голосу та шуму лабіальні поділяються на сонорні (або сонанти) – /в/, /м/ та шумні – дзвінкий /б/ і глухі /п/, /ф/ [9, с. 73–74, 83–85]. Це переважно акустична характеристика звуків, такий поділ здійснюється з урахуванням роботи голосових зв'язок і наявності шумів, породжуваних у надгортанних порожнинах. У процесі артикулювання сонорних, як і шумних, активні мовні органи наближаються до пасивних, але при цьому щілина в сонорних утворюється досить широкою і повітряний струмінь виходить назовні, не даючи такого сильного шуму, який є при вимові шумних [9, с. 68]. За акустичною характеристикою губні сонорні /в/, /м/ відрізняються від язикових більш низьким рівнем шуму [2, с. 82]. Акустично /в/ та /м/ характеризуються: періодичною плавною і рівномірною амплітудою, наявністю чіткої F-картини (від першої до четвертої), що свідчить про переважання голосового джерела походження сегментів [4, с. 146, 170] і, відповідно, наближає їх до голосних. Також для сонорних губних характерне "гармонійне поєднання у складі з голосними" [4, с. 179]. Завдяки таким артикуляційно-акустичним умовам творення сонорні лабіальні консонанти є вираженням милозвучності мовлення, яка формує у слухача певний звуковий образ мови. Милозвучність мови досягається за допомогою фонетичних засобів, прийомів, фігур.

У Лесі Українки помічаємо "яскраві приклади досягнення звукових ефектів через фонетичне балансування тексту на одному звукові (голосному чи приголосному)" [8, с. 19]. Поетка чутлива до найтонших фонетичних обертонів. Вона може зосереджуватися на кількох, а то й одному приголосному звукові, естетизуючи звукові ряди поезії [8, с. 19–23]. Сонорні губні приголосні наскрізно пронизують її поетичні тексти, забезпечуючи мелодійність мовлення, яка досягається за допомогою фонетичних фігур, зокрема алітерації.

Так, алітерацію м та в спостерігаємо у вірші Лесі Українки "Як дитиною, бувало..." [6, с. 154]:

Як дитиною, бувало,
Упаду собі на лихо,
То хоч **в** серце біль доходить,
Я собі **в**ставала тихо.

"Що, болить?" – мене питали,
Але я не признавалась –
Я була **м**алою горда, –
Щоб не плакати, я **с**міялась.

А тепер, коли для мене
Жартом злим кінчиться драма
І от-от зірватись має
Гостра, зловна епіграма, –
Безпощадній зброї **с**міху
Я боюся піддаватись,
І, забувши давню гордість,
Плачу я, щоб не **с**міятись.

Хвороба, на яку страждала Леся Українка ще з дитинства, робила її слабкою. Розуміючи марність сліз у боротьбі зі своєю хворобою, Леся намагалася не зосереджуватися на ній. Стилістичне призначення алітерації сонорних губних приголосних у наведеній поезії Лесі Українки – підкреслити, передати на рівні фоніки дитячу вразливість, позитивне сприйняття світу. Сонорні лабіальні консонанти є звуковим стрижнем вірша "Як дитиною, бувало", створюють позитивну соноферу Лесиного слова.

Умотивований зв'язок між звуковою формою і змістом ліричних творів Лесі Українки проявляється і на рівні функціонування фонем. В аналізованій поезії трапляються слова, де фонема /**в**/ стоїть поряд із приголосними. У таких позиціях вона реалізується як [ɥ] – вокалізований алофон, який є позиційно обмеженим і виникає на початку складу перед приголосним та в кінці складу після голосного [9, с. 68]. За таких умов приголосний стає коротшим і набуває більше ознак голосних [9, с. 85; 4, с. 152], що сприяє музичності поезії: забувши [zabúɥshi], давню [dáɥn'ɥ], доходить [dohódiɥ]. Зауважимо, що сонорність фонем /**в**/, яка не утворює

корелятивної шумної пари з глухою /f/ (на противагу російській мові) і має найбільшу кількість алофонів у межах норми – [w], [v], [w, w], [v], [ɥ] (не кажучи вже й про діапазон варіативності в живому мовленні – на рівні фонів з різноманітними виявами артикуляційних рухів і, відповідно, іншою акустичною картиною, що проявляється в індивідуальному породженні мовлення) [4, с.157–158], досягається саме завдяки її білабіальному алофону. Фонема /в/, потрапляючи в позицію перед іншим приголосним або в абсолютний кінець слова, не втрачає свого голосового компонента, а навпаки, вокалізується, тобто позбувається й тієї невеликої частки шуму, яка була притаманна їй в основному алофоні [1, с. 104]. Відповідно вокалізований алофон виступає формальним вираженням милозвучності української мови, і Лесиного слова зокрема. Реалізація фонему /в/ як вокалізованого алофона [ɥ] усуває збіг приголосних або голосних, що підсилює ліричність і мелодійність поезії Лесі Українки.

Зокрема, у вірші "Мрії" алітерація сонорних є очевидною, так само, як і її призначення – передати дитяче сприйняття світу, відкритість і вразливість душі поетки. Майже в кожному рядку вірша трапляється вокалізований алофон фонему /в/: дивного [dɪɥnoɣo], не вродливі королівни [neɥrodliʋi], [ɣoɣoliɥni], зваливши [zʋaliɥshi], промовляли [pɣomoɥ'auɥ], спускався [spuskáɥs'a] та ін. Алітерацію в у названому вірші посилює і м: Надзвичайного, дивного, / Я любила вік лицарства.../ Я дивилась на малюнках/ Не на гордих переможців,.. / Промовляли люто: "Здайся!" / Погляд мій спускався нижче,... [6, с. 159–161].

Милозвучність завдяки сонорним приголосним досягається і в поезіях із негативною посилком:

Своїм всеподданішим голим...

Шевченко: (так?)

Що нам робить? Наш мудрий цар...

Шевченко:

Умер давно той цар з лицем тирана...[7].

Тут сонорні губні приголосні згладжують негативну конотацію поетичних рядків, завдяки чому поезія Лесі Українки

стає музичною, легкою для сприйняття. Для прикладу можна навести й інші рядки із вірша "Напис в руїні", де алітерація **м, в** поєднується із сонорним носовим **н**:

Я цар царів, я сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямили на всі віки потомні
Імення..." Далі круг і збитий напис...

[6, с. 311–312].

Отже, незважаючи на аналіз окремих віршів Лесі Українки у цій статті, можемо зробити висновок, що письмове мовлення Лесі Українки багате на алітерацію сонорних приголосних губних. Їх використання в поетичних рядках є свідченням не лише милозвучності української, а й власне мови Лесі Українки. У своїх поезіях письменниця дотримується єдності звукової форми і змісту ліричних творів, створюючи музичність та мелодійність, незважаючи при цьому на конотацію текстів – позитивну чи негативну. Мовотворчість Лесі Українки демонструє найвищий рівень володіння українською мовою, свідченням чого є звукове багатство сонорних губних, покладене на папір, які увиразнюють особливу соносферу Лесиного слова. В майбутньому вивчення мовотворчості Лесі Українки, зокрема милозвучності, її досягнення за допомогою фонетичних засобів та фігур слід продовжити із залученням для аналізу інших віршів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бас-Кононенко В. Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників) [Електронний ресурс] / В. Бас-Кононенко // Українська мова. – 2019. – № 1. – С. 103–114. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrn_2019_1_10
2. Бондарко Л. В. Звуковой строй русского языка / Л. В. Бондарко. – М., 1977. – 175 с.
3. Касьянова О. А. Артикуляційна та акустична характеристика звукових реалізацій української фонемі /m/ (за матеріалами експериментально-фонетичного дослідження / О. А. Касьянова // Science and Education a New Dimension. Philology. – 2018. – Nov. – VI (53). – Issue: 182.– P. 18–24.
4. Касьянова О. А. Діапазон варіативності губних приголосних у сучасному українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження) : дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. 10.02.02 "Українська мова" / О. А. Касьянова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2021. – 423 с.

5. Качуровський І. Українські поетеси / І. К. Качуровський // Українські вісті. – 1967. – Ч. 39–40 – (24 верес.– 1 жовт.). – С. 5–7.

6. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1.

7. Українка Леся. Напис на руїні [Електронний ресурс] / Леся Українка. – Режим доступу: <https://ukr-lit.com/lesya-ukrayinka-napis-v-ruyni/>

8. Сюта Г. М. Літературна норма vs норма поетична / Г. М. Сюта // Культура слова. – 2011. – Вип. 74. – С. 51–59.

9. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1981. – 260 с.

10. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность [Электронный ресурс] / Л. В. Щерба. – 1974. – Режим доступа: http://elib.gnpbu.ru/text/scherba_yazykovaya-sistema--deyatelnost_1974/go,28;fs,0/

11. Pompino-Marschall B. Ukrainian. Illustrations of the IPA. / B. Pompino-Marschall, E. Steriopolu, M. Żygis // Journal of the International Phonetic Association. – 2017. – Vol. 47. – Issue 3. – P. 349–357.

REFERENCES

1. Bondarko L.V. Vymovni normy yak mirylo mylozvuchnosti ukrainskoi movy (na materialy orfoepichnykh slovnykiv) [Elektronnyi resurs] / L.V. Bondarko // Ukrainska mova. – 2019. – № 1. – S. 103–114. – Rezhym dostupu: –http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2019_1_10

2. Bondarko L.V. Zvukovoi stroi russkoho yazyk / L.V. Bondarko. – M., 1977. – 175 s.

3. Kasianova O. A. Artykuliatsiina ta akustychna kharakterystyka zvukovykh realizatsii ukrainskoi fonemy /m/ (za materialamy eksperymentalno- fonetychnoho doslidzhennia) /O. A. Kasianova //Science and Education a New Dimension. Philology. –2018.– Nov. – VI (53). – Issue: 182. – S. 18–24.

4. Kasianova O. A. Diapazon variatyvnosti hubnykh pryholosnykh u suchasnomu ukrainskomu movlenni (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia). – Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu / O. A. Kasianova : dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. Filol. nauk za spets. 10.02.02 "Ukrainska mova" – Kyiv. nats.i un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2021. – 423 s.

5. Kachurovskiy I. Ukrainki poetesy / I. Kachurovskiy // Ukrainki visti. – 1967. – Ch. 39–40. – (24 veres.–1 zhovt.). – S. 5–7.

6. Ukrainka Lesia. Zibrannia tvoriv: u 12 t. / Lesia Ukrainka. – K. : Nauk. dumka, 1975. – T. 1.

7. Ukrainka Lesia. Napsy na ruini [Elektronnyi resurs] / Lesia Ukrainka. – Rezhym dostupu: <https://ukr-lit.com/lesya-ukrayinka-napis-v-ruyni/>

8. Siuta H. M. Literaturna norma vs norma poetychna // Kultura slova. – 2011. – Vyp. 59. – S. 19–23.

9. Totska N. I. Suchasna ukrainska literaturna mova. Fonetyka, orfoepiia, hrafika, orfohrafiiia / N. I. Totska. – K. : Vyscha shk., 1981. – 260 s.

10. Shcherba L. V. Yazykovaia sistema y rechevaia deiatelnost[Elektronnyi resurs / L. Shcherba, 1974. – Rezhym dostupu: http://elib.gnpbu.ru/text/scherba_yazykovaya-sistema-deyatelnost_1974/go,28;fs,0/

11. Pompino-Marschall B. Ukrainian. Illustrations of the IPA / B. Pompino-Marschall, E. Steriopo, M. Żygis // Journal of the International Phonetic Association. – 2017. – Vol. 47. – Issue 3. – P. 349–357.

Стаття надійшла до редакції 25.04.21

O. A. Kasianova, PhD, Specialist,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SONORANTS LABIAL CONSONANTS IN THE POETRY OF THE LESIA UKRAINKA

Language is not available to the linguist for direct observation, the researcher directly studies only the facts of speech, or linguistic phenomena – the speech acts of native speakers together with their results (texts). This understanding follows from the ontological nature of language / speech, according to which the origin, development, functioning and generation of speech are encoded in language as a generalized system. The language system is what is objectively embedded in the language material, and what is manifested in individual language systems that arise under the influence of this material, so the language material should look for a source of language unity within the social groups. Individual systems are a concrete manifestation of the language system, and therefore the study of the first to know the second is quite natural. From the point of view of such understanding we suggest to consider sonorous lips of consonants in Lesya Ukrainka's poetry. Lesya Ukrainka is the most significant phenomenon of Ukrainian culture of the Shevchenko era. Taras Shevchenko, Ivan Franko and Lesya Ukrainka are the core of Ukrainian poetry. Lesya Ukrainka, like Shevchenko and Franko, worked tirelessly to establish, create and develop the Ukrainian literary language. Lesya Ukrainka's linguistics was studied by the following linguists: I. Bilodid, S. Bohdan, N. Davydenko, I. Datsyuk, M. Druzhynets, V. Zakhanevych, I. Oliynyk, P. Orest, K. Lenets, L. Matsko, M. Plyushch, V. Pokalchuk, O. Sydorenko, I. Farion, L. Shulinova, S. Yarmolenko and others. Written about the language of Lesya Ukrainka – the linguistic research of the phenomena of artistic speech of the writer, in particular synonymy, word formation, syntactic features, stylistic means and extralinguistic factors, etc. Lesya Ukrainka's phonetic level is insufficiently appreciated by linguists. The sound harmony and expressiveness of Lesya Ukrainka's poetic language were studied by single Ukrainian researchers (G. Syuta, I. Kachurovsky). In this regard, there is a need to consider the poetic series of Lesya Ukrainka with sonorous lips, which contribute to the melody / melodiousness of Lesya's word, serves as a means of creating sound images.

Keywords: *phoneme, sonorant, labial consonant, melod, melodiousness, phonetic figures, alliteration.*